

ΕΚΦΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΕΩΝΟΣ

Η περιγραφή προσώπων, πραγμάτων, τόπων και εποχών αποτέλεσε για τους Βυζαντινούς οικείο και προσφιλές θέμα όχι μόνο αυτοτελών αλλά και παρένθετων λογοτεχνικών έργων. Η αγάπη τους για την περιγραφή οφείλεται κυρίως στην εξαντλητική σπουδή της ρητορικής και στη σημαντική θέση που είχαν τα προγυμνάσματα στη βυζαντινή εκπαίδευση,¹ ένα από τα οποία ήταν, άλλωστε, και η έκφρασις, η οποία ορίζεται από τους θεωρητικούς της ρητορικής ως «μία (ακριβής) περιγραφή, που τοποθετεί μπροστά μας καθαρά τό αντικείμενο».²

Στον χώρο της βυζαντινής λογοτεχνίας δεν είναι λίγα τα κείμενα τα οποία πραγματεύονται έργα τέχνης, όπως κτίρια, αγάλματα, φηφιδωτά, εικόνες κ.α., καθώς το κάλλος των καλλιτεχνημάτων κέντριζε την αισθητική των συγγραφέων.³ Η αξία των κειμένων αυτών δεν είναι μόνο φιλολογική. Η εναργής παρατήρηση και η εξαντλητική περιγραφή, υποταγμένη στους κανόνες ρητορικής που ίσχυαν ήδη από την ύστερη Αρχαιότητα και κληροδοτήθηκαν στο Βυζάντιο, καθιστά τα κείμενα αυτά πολύτιμη πηγή και για την αρχαιολογική έρευνα.

Στις εκφράσεις αυτές ανήκουν και η Ἐκφρασις τοῦ Αὐγουστεῶνος που συνέγραψε τον 13ο αιώνα ο Γεώργιος Παχυμέρης.⁴

1. Για τα προγυμνάσματα βλ. γενικά H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Α', μτφρ. Λ. Γ. Μπενάκης – Γ. Χ. Μακρή, Αθήνα 1987, σσ. 160-196.

2. Βλ. σχετικά Hunger, δ.π., σ. 191 με παραπομπές στον Θέωνα και τον Ερμογένη.

3. Για τις περιγραφές αυτές, που χαρακτηρίζονται από τους Βυζαντινούς με τον όρο ἔκφρασις, βλ. Hunger, δ.π., σ. 191-193. Για την περιγραφή των έργων τέχνης στο Βυζάντιο από λογοτεχνικής και αισθητικής πλευράς, βλ. το πρόσφατο Π. Αγαπητός, *Εικών και Λόγος. Έξι βυζαντινές περιγραφές έργων τέχνης*, Αθήνα 2006, όπου και η εξαντλητική βιβλιογραφία για το θέμα στις σσ. 165-174.

4. Το κείμενο είναι εκδομένο από τον C. Walz, *Rhetores Graeci*, τ. I, Στουτγκάρδη 1832 (ανατ. 1962), σσ. 578-583 (στο εξής: Παχυμέρης), και συμπεριλαμβάνεται και στα σχόλια της έκδοσης του ιστορικού έργου του Νικηφόρου Γρηγορά σε έκδοση του J. Boivin (βλ. *Nicephori Gregorae, Byzantina Historia*, ed. L. Schopen, τ. II, Βόνη 1830, σ. 1217-1220). σχετικά με το προγύμνασμα βλ. Hunger, δ.π., σ. 193 και Στ. Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης πρωτέαδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό δοκίμιο* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Μονογραφίες 5], Αθήνα 2004, σσ. 147-148.

Ο Αύγουστεών ή Αύγουσταῖον⁵ βρισκόταν μπροστά στο κτίριο της συγκλήτου,⁶ στα νότια της αγίας Σοφίας. Αρχικά ήταν ένας ανοιχτός χώρος (αγορά ή φόρος), στον οποίο υπήρχαν αγάλματα και έργα τέχνης, και περιβαλόταν από σημαντικά δημόσια κτίρια.⁷ Οι βυζαντινές πηγές αποδίδουν το Αύγουσταῖον στον Μ. Κωνσταντίνο, ο οποίος φέρεται να τοποθέτησε εκεί ένα άγαλμα της μητέρας του, μετά τον θάνατό της, πάνω σε μία στήλη.⁸ Ο Ιουστινιανός μετέτρεψε το Αύγουσταῖον από ανοιχτό δημόσιο χώρο σε αυτοκρατορικό προαύλειο. Ο ίδιος έκτισε εκεί ξανά, μετά από την καταστροφή του 404 και τη φωτιά του 532, το κτίριο της συγκλήτου προσθέτοντας ένα αίθριο με έξι μεγάλες μαρμάρινες στήλες. Γύρω στο 1270 το Αύγουσταῖον πέρασε στην κατοχή της αγίας Σοφίας,⁹ όπου και παρέμεινε μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

Η παλαιότερη περιγραφή του Αύγουσταίου περιλαμβάνεται στο έργο του Προκοπίου *Περὶ κτισμάτων*, στην οποία το μεγαλύτερο τμήμα καταλαμβάνει η περιγραφή του αγάλματος του Ιουστινιανού.¹⁰ Ο ιστορικός Προκόπιος περιγράφει τη Μεγάλη Εκκλησία και το Αύγουσταῖον στο πρώτο βιβλίο του έργου του *Περὶ κτισμάτων*, ένα έργο που σκοπό έχει να υμνήσει την οικοδομική δραστηριότητα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού.¹¹ Παρά το γεγονός ότι ο στόχος του έργου είναι εγκωμιαστικός, λείπουν από την περιγραφή του Αύγουσταίου εκφράσεις θαυμασμού και ρητορι-

5. Ο τύπος Αύγουστεών που χρησιμοποιεί ο Παχυμέρης απαντάται και στον Ιωάννη Μαλάλα, τον Νικόλαο Μεσαρίτη, τον Μανουήλ Ολόβωλο και τον Ψευδο-Κωδινό. Ο Προκόπιος στο έργο του *Περὶ κτισμάτων* (βλ. Procopii Caesariensis Opera, rec. J. Haury, τ. IV. *Περὶ κτισμάτων libri VI sive de aedificiis cum duobus indicibus prefastione excerptisque Photii adjectis*, Editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adjecit G. Wirth, Λιψία 1964, I, 2.1 (σ. 17.9) (στο εξής: Προκόπιος) χρησιμοποιεί τον τύπο Αύγουσταῖον (εννοείται forum, αγορά), ενώ μαρτυρούνται και οι τύποι Αύγουσταῖος, Αύγουστεύς, Αύγουστεῖον και Αύγουστίνων.

6. Προκόπιος I, 2.1-2 (σ. 17.8-9): Ἀγορά τις πρὸ τοῦ βουλευτηρίου ἐτύγχανεν οὖσα· καλοῦσι δὲ Αὔγουσταῖον τὴν ἀγοράν οἱ Βυζάντιοι.

7. Για το Αυγουσταίο και την ιστορική εξέλιξή του βλ. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion – Konstantinopolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Τυβίγγη 1977, σσ. 248-249 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία) και A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos* [ΠΟΙΚΙΛΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 8], Βόνη 1988, σσ. 235-242.

8. Th. Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanorum*, τ. II, Λιψία 1907 (ανατ. Λιψία 1989), II, 15 (σ. 158.7-9).

9. Αυτό εξηγεί και τον τρόπο με τον οποίο εισάγει την έκφρασή του ο Παχυμέρης· βλ. σχετικά παρακάτω σ. 347.

10. Βλ. Προκόπιος, I, 2.1-12 (σ. 17.8-18.25).

11. Για τον Προκόπιο και το έργο του βλ. H. Hunger, *Bυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Β', μτφρ. T. Κόλιας – Κατερίνα Συνέλλη – Γ. Χ. Μαχρής – I. Βάσσης, Αθήνα 1992, σσ. 78-90 (για το έργο *Περὶ κτισμάτων* βλ. κυρίως σσ. 82-84) και A. Καρπούζηλος, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Α' (4ος-7ος αι.), Αθήνα 1997, σσ. 369-387 (κυρίως 377-379), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

κών εντυπώσεων, ενώ ο ιστορικός περιορίζεται στη φράση θέαμα λόγου πολλοῦ ἄξιον.¹² Ο Προκόπιος περιγράφει τη στήλη και τον ανδριάντα του Ιουστινιανού, χωρίς να υπεισέρχεται σε ρητορικές λεπτομέρειες και χωρίς να εκφράζει λεκτικά το ενδιαφέρον του για την αισθητική του μνημείου.

Αν και, σύμφωνα με τον Hunger,¹³ η Ἐκφρασις τοῦ Αὐγουστεῶνος που παραδίδεται μεταξύ των προγυμνασμάτων του Γεωργίου Παχυμέρη,¹⁴ στηρίζεται στην περιγραφή του Προκόπιου, τα δύο κείμενα παρουσιάζουν κάποιες αξιοσημείωτες διαφορές.¹⁵

Η ἔκφραση του Παχυμέρη είναι ένα αυτοτελές ρητορικό κείμενο στο οποίο κυριαρχεί η περιγραφή του ανδριάντα του ἐφιππου αυτοκράτορα Ιουστινιανού που υποτάσσεται στους κανόνες της βυζαντινής περιγραφής ἐργων τέχνης. Ο Παχυμέρης αφιερώνει πολύ μεγαλύτερη ἔκταση στην περιγραφή του από ό,τι ο Προκόπιος.¹⁶ Ξεκινά εκφράζοντας το θαυμαστὸν του κτίσματος και δίνοντας την απαραίτητη ιστορική πληροφόρηση στον αναγνώστη: η στήλη στήθηκε προς τιμὴν του Ιουστινιανού μετά από τη νικηφόρα προέλασή του κατά των Περσῶν.¹⁷

Αφού δώσει μια γενική ἀποψή του χώρου, υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες, περιγράφοντας τον ανδριάντα από κάτω προς τα πάνω: βάθρον ἐκ γῆς ὑπανέχει τὸν κίονα, τὸ δὲ βάθρον κλίμακες μέχρι καὶ εἰς ἐπτὰ βαθμίδας... ἀνωκοδόμηνται,¹⁸ και ανεβαίνοντας φηλότερα ἀνωθεν δὲ τούτου πάλιν καὶ αὖθις ἐπ' αὐτῆς ἄλλη, ἐφ' ἣς καὶ Τρίτη καὶ ζώνη τις...¹⁹

Η περιγραφή του είναι εξαιρετικά σαφής και λεπτομερής ακόμη και στην αναφορά των υλικών από τα οποία είναι φτιαγμένο (λευκό μάρ-

12. Βλ. Προκόπιος I, 2.5,2-3 (σσ. 17.28-18.1).

13. Hunger, ὥ.π., τ. Α', σ. 193.

14. Βλ. παραπάνω σημ. 4.

15. Ορισμένες από τις διαφορές των δύο κειμένων παρατήρησε ήδη ο Λαμπάκης (ὥ.π., σσ. 147-148 και σημ. 61), ο οποίος θεωρεί την περιγραφή του Προκοπίου ως αφετηρία για την ἔκφραση του Παχυμέρη, ενώ χαρακτηρίζει το κείμενο του Προκοπίου ως «ἄμεσο πρότυπο» του κειμένου του Παχυμέρη. Εκτός όμως από τις διαφορές που σημειώνει ο Λαμπάκης, υπάρχουν ουσιαστικότερες διαφορές μεταξύ των δύο κειμένων, οι οποίες θέτουν υπό αμφισβήτηση την υπόθεση της ἀμεσης σχέσης των δύο εκφράσεων, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει ότι ο Παχυμέρης δεν είχε υπόψη του το παλαιότερο κείμενο· βλ. σχετικά παρακάτω σ. 349.

16. Ο Λαμπάκης αναφέρεται στη διπλάσια σχεδόν ἔκταση της ἔκφρασης του Παχυμέρη, που θεωρεί παραστατικότερη τόσο από την παλαιότερη του Προκοπίου όσο και από τη μεταγενέστερη του Ισιδώρου Κιέβου· βλ. Λαμπάκης, ὥ.π., σ. 147.

17. Παχυμέρης, 579, 2-4: καὶ ἔστιν οὗτος Αὔγουστου στήλη Ιουστινιανοῦ, εἰς τιμὴν ἐκείνω σταθεῖσα, ἀρτὶ τῶν Περσῶν πόνων ὑπανακύψαντι. Ο Προκόπιος δεν κάνει καμία ανάλογη αναφορά.

18. Βλ. Παχυμέρης, 579, 4-6.

19. Βλ. Παχυμέρης, 579, 22-24.

μαρο, ἀργυρος, λίθοι) καθώς και στον τόπο που τα έχει χρησιμοποιήσει ο τεχνίτης.²⁰ Ακολουθεί η περιγραφή του αλόγου (κεφαλή, πόδια, στέρνα, ουρά) και στο τέλος ο ρήτορας σκιαγραφεί τον ιππέα:²¹ ο συσχετισμός της στολής του Ιουστινιανού με αυτή του Αχιλλέα γίνεται για να δοθεί ένας επικός τόνος στην περιγραφή.²² Η περιγραφή του ανδριάντα του Ιουστινιανού είναι δηλωτική της αυτοκρατορικής ιδεολογίας των Βυζαντινών: τα χέρια του ιππέα δεν αγκαλιάζουν το άλογο, αλλά με σηκωμένο το δεξί χέρι δηλώνει το γενναίο του φρόνημα, ενώ στο αριστερό του χέρι κρατά χάλκινο μήλο, σαν να κρατά τον κόσμο, με το σημείο του σταυρού πάνω σ' αυτό ως σημείο της δύναμης με την οποία τον κυβερνά.²³

Η περιγραφή του Προκοπίου δεν είναι ούτε εξαντλητική ούτε ξεκάθαρα ρητορική. Άλλωστε, στόχος του έργου ήταν η εξύμνηση της οικοδομικής δραστηριότητας του Ιουστινιανού. Παρόλα αυτά, και πάλι ο ιστορικός ξεκινά την περιγραφή του από τον κίονα, τη σύνθεση των λίθων πάνω στην οποία είναι τοποθετημένος ο έφιππος ανδριάντας. Ο Προκόπιος ενδιαφέρεται πολύ περισσότερο από τον Παχυμέρη για την ποιότητα και τη μείζη των υλικών.²⁴ Η περιγραφή του ίππου δεν είναι εξαντλητική· αντίθετα, ο Προκόπιος φαίνεται πως ενδιαφέρεται κυρίως για τη στάση του ίππου παρά για τον συμβολισμό και την αισθητική αποτίμηση, που στο κείμενό του περιορίζεται μόνο στη φράση θέαμα λόγου πολλοῦ ἄξιον.²⁵ Ο ανδριάντας του Ιουστινιανού που περιγράφεται από τον Προκόπιο, όπως και από τον Παχυμέρη, από κάτω προς τα πάνω, σαν να αποκαλύπτεται σταδιακά, σχολιάζεται και μεταφορικά και παρομοιάζεται με δύορινὸν ἀστέρα που βλέπει προς την Ανατολή, σαν να επιδεικνύει το κράτος του Βυζαντίου επί των Περσών.²⁶

Στο επίπεδο της δομής, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το κείμενο του Προκοπίου είναι ενιαίο και συνεχές, κάτι που μερικώς δικαιολογείται και από τη φύση του έργου του Περὶ κτισμάτων. Αντίθετα, η αυτοτελής έκφραση του Παχυμέρη, διακρίνεται από το εκτενές προοίμιο της²⁷ και το κυρίως θέμα.²⁸ Το ύφος του κειμένου είναι περίτεχνο, ξεκάθαρα ρητο-

20. Βλ. Παχυμέρης, 579, 21-580.24.

21. Βλ. Παχυμέρης, 580, 24-583.2.

22. Βλ. Παχυμέρης, 582.16: στολήν, ὡς φασιν, Ἀχιλλειον. Ανάλογη αναφορά υπάρχει και στην περιγραφή του Προκοπίου· βλ. Προκόπιος, I, 2.7 (σ. 18.8-9): ἔσταλται δὲ Ἀχιλλεὺς ἡ εἰκών και πιο κάτω σσ. 349-350.

23. Βλ. Παχυμέρης, 581.25-583.2.

24. Προκόπιος, I, 2.1-4 (σ. 17.9-27).

25. Προκόπιος, I, 2.5-6 (σ. 17.27-18.7).

26. Προκόπιος, I, 2.7-12 (σ. 18.7-24).

27. Παχυμέρης, 578, 1-22.

28. Παχυμέρης, 578, 23-583.2.

ρικό, με πολλά σχήματα λόγου,²⁹ δηλωτικά της ρητορικής παιδείας του Παχυμέρη. Αντίθετα, ο Προκόπιος επιμένει σε πιο σαφή λόγο, χωρίς περίτεχνους λεκτικούς σχηματισμούς, με χαλαρό και «άνειμένον» χαρακτήρα. Η γλώσσα του Προκοπίου είναι η συνήθης αττική, φροντισμένη, χωρίς να καταφεύγει σε ιδιαιτερότητες για να εκπλήξει τον αναγνώστη. Ο Παχυμέρης, αντιθέτως, καταφεύγει σε δυσκολότερες και σπανιότερες λέξεις, πολλές φορές σε ποιητικές λέξεις και σπάνιες μορφές τους.³⁰

Η συγχριτική μελέτη των δύο κειμένων, ωστόσο, μας επιτρέπει να στρέψουμε το βλέμμα μας και στον τρόπο με τον οποίο τα δύο κείμενα αντιμετωπίζουν την ιστορική πραγματικότητα της εποχής τους. Η οπτική γωνία από την οποία οι δύο συγγραφείς περιγράφουν τον ανδριάντα είναι διαφορετική και χαρακτηριστική για την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Για τον ιστορικό Προκόπιο το Αύγουσταῖον είναι προέκταση του βουλευτηρίου.³¹ Αντίθετα ο Παχυμέρης θεωρεί τον Αύγουστεῶνα προέκταση του κάλλους του ναού της Αγίας Σοφίας, συνδέοντας τον χώρο άμεσα με τη Μεγάλη Εκκλησία, γεγονός που αντανακλά την πραγματικότητα της εποχής του και την αλλαγή που έχει συμβεί στη διάρκεια των αιώνων.³²

Ο Παχυμέρης ενδιαφέρεται για την ετυμολογία του ονόματος του Αύγουστεῶνος, στοιχείο σύνηθες της ρητορικής των βυζαντινών,³³ που δεν απασχολεί τον Προκόπιο. Αντίθετα, ο Προκόπιος ενδιαφέρεται για την περιγραφή του χώρου και των οικοδομημάτων που βρίσκονται στον χώρο του Αύγουσταίου, επεκτείνοντας την περιγραφή του και με την περιγραφή κτισμάτων γύρω από το Αυγουσταίο, όπως ο ναός της αγίας Ειρήνης και ο ξενώνας του Σαμφών,³⁴ κτίσματα για τα οποία ο Παχυμέρης δεν κάνει καμιά αναφορά, και περιορίζεται μόνο στην έκφραση της στήλης και του ανδριάντα του έφιππου Ιουστινιανού.³⁵

Είναι χαρακτηριστική, αντίθετα, η κοινή χρήση της επικής εικόνας του

29. Βλ. πολλά παραδείγματα *passim*.

30. Βλ. π.χ. αὐλεών (578.23), κατωρύχαται (579.8), τεμεσίω χαλκῷ (579.29), πυρομάχαι (580.3), κυδρουμένων (580.20), ἀμπίσχοιτο (582.14).

31. Βλ. παραπάνω σημ. 6.

32. Παχυμέρης, 578, 23-579.1: Αὐλεὼν ἐξ ἀρχαίου τῷ θείῳ τούτῳ νεῷ οἰκοδομήμασι δημοσίοις περιτετείχισται.

33. Παχυμέρης, 579, 2-4: οὗ μέσον ὁ Αύγουστεῶν ἵσταται, καὶ ἔστιν οὗτος Αὔγουστου στήλῃ Ιουστινιανοῦ. Για την παρετυμολογία του ονόματος που βρίσκουμε στα Πάτρια της Κωνσταντινούπολεως (II, 15 = Preger, σ. 158.4-6) βλ. Berger, 235 και για την εξέλιξη του Αυγουσταίου βλ. παραπάνω σημ. 7.

34. Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων 1.2, 13-19 (= σ. 19.1-20.2).

35. Οι λόγοι που οδήγησαν τον Παχυμέρη σ' αυτή την επιλογή είναι πιθανόν αφενός η επιθυμία του να επικεντρωθεί στην έκφραση του ανδριάντα του Ιουστινιανού και αφετέρου το γεγονός ότι ο ξενώνας του Σαμφών μάλλον δεν σωζόταν στην εποχή του, ενώ ο ναός της αγίας Ειρήνης είχε χάσει πια τη σημασία που είχε στα χρόνια του Προκοπίου.

Αχιλλέα, που και οι δύο συγγραφείς χρησιμοποιούν. Ο Προκόπιος με τη φράση «σταλται δὲ Ἀχιλλεὺς ἡ εἰκὼν φαίνεται ότι αποστασιοποιείται από την ἀποψή αυτή, όπως δηλώνει η χρήση του παθητικού ρηματικού τύπου».³⁶ Αντίθετα, ο Παχυμέρης αξιοποιεί την εικόνα αυτή,³⁷ την οποία ενισχύει με τον ἀρείκὸν χαρακτήρα του ανδριάντα και τη νικηφόρα προέλαση του αυτοκράτορα.³⁸

Ενδιαφέρουσα είναι η επιλογή του Παχυμέρη να χρησιμοποιήσει το ουσιαστικό μῆλον³⁹ για να περιγράψει τη σφαίρα ἡ τον πόλον, όπως τον ονομάζει ο Προκόπιος,⁴⁰ που κρατά στο χέρι του ο Ιουστινιανός και συμβολίζει τον κόσμο. Την ίδια επιλογή βρίσκουμε τόσο στο χρονογραφικό έργο που φέρεται με το όνομα του Γεωργίου Κεδρηνού⁴¹ όσο και σε αυτό του Συμεών Λογοθέτη,⁴² αν και είναι προφανές ότι και οι δύο επηρεάζονται από την περιγραφή του Προκοπίου.

Η περιγραφή του Παχυμέρη διαφοροποιείται σημαντικά και σε δύο ακόμη σημεία σε σχέση με την περιγραφή του Προκοπίου, που απο-

36. Προκόπιος, 1.2, 7 (σ. 18.8-9).

37. Βλ. Παχυμέρης, 582.12-20: «σταλται δὲ καὶ σῶμα, ἐντὸς μὲν οὐ περιττὴ τινὶ καὶ περισσευμένῃ στολῇ, ἀλλ’ οἷαν εὐσταλῆς ἀν ἵπποτης ἀμπίσχοιτο, ἄνωθεν μὲν μόλις καὶ ἐς ἀγκῶνα, κάτωθεν δὲ πρὸς γόνατα φθάνουσαν ἀνήπται δὲ καὶ μανδύαν ἔκτός, στολήν, ὡς φασιν, Ἀχιλλείον, ἥ καὶ τινα καλύπτουσα τῶν μερῶν κάκειθεν ἐπὶ τὸν ἀριστερὸν ὅμον ἐπικεμένη φθάνει, καὶ μέχρι τῆς τοῦ ἵππου ἔξιος, πολὺ τε μέρος περιλαμβάνει τῶν ὅπιθεθεν, καὶ περιττὴ περιέχυται».

38. Βλ. Παχυμέρης, 582.20-24: «αἱ μέν τοι χεῖρες τῷ ἀνδριάντι οὐκ ἀσχολοῦνται περὶ τὸν ἵππον, οὐδὲ ὅσον καὶ ιθύνειν ἵππλάτου τρόπον δοκεῖν, ἀλλὰ τὴν μὲν δεξιὰν ὑφοῦ ἀνατείνειν, καθόσον οἶον τε, μετά τινος ἀρείκου καὶ γενναίου φρονήματος· καὶ ἐμβριθῶς ἀπειλούμενῷ ἔοικε τοῖς ἔχθροῖς».

39. Βλ. Παχυμέρης, 582.28-33: «κατέχει γάρ ἐπὶ ταύτης μικρὸν ἀπεχούσης τοῦ σώματος μῆλον χαλκοῦν ἐπίχρυσον, ἐφ’ οὐ καὶ σταυρὸς ὄμοιώς ἔχων τῆς ὄλης ἵσταται ... ὅτι καὶ τὸ μῆλον εἰκονίζειν ἔχειν τὸν κόσμον. Για τη σημασία του μήλου ως σύμβολο του κόσμου βλ. Σαλλούστιος, ἔκδ. G. Rochefort, *Saloustios. Des dieux et du monde*, Παρίσι 1960, 4.5.4: τὸ δὲ χρουσοῦν μῆλον τὸν Κόσμον καὶ Ιωάννης Τζέτζης, ἔκδ. A. C. Lolos, *Der unbekannte Teil der Ilias-Exegesis des Ioannes Tzetzes (A 97-609)* [Beiträge zur klassischen Philologie 130], Königstein 1981, v. 406, σχόλιο 58.55-56: ἀλλαχοῦ δέ, ἔριν θεῶν περὶ τοῦ μήλου ἦτοι τοῦ κόσμου».

40. Βλ. Προκόπιος, 1.2, 11 (σ. 18.16-21): «καὶ φέρει μὲν χειρὶ τῇ λαϊκ πόλον, παραδηλῶν ὁ πλάστης ὅτι γῆ τε ἀντῷ καὶ θάλασσα δεδούλωτα πᾶσα, ἔχει δὲ οὔτε ξύφος οὔτε δοράτιον οὔτε ἄλλο τῶν ὅπλων οὐδέν, ἀλλὰ σταυρὸς ἀντῷ ἐπὶ τοῦ πόλου ἐπίκειται, δι’ οὐ δὴ μόνου τήν τε βασιλείαν καὶ τὸ τοῦ πολέμου πεπόρισται κράτος».

41. Βλ. *Georgii Cedreni Compendium historiarum*, τ. I, ἔκδ. I. Bekker, Βόννη 1838, σ. 656.19-23: «καὶ ἀνηγέρθη ἡ στήλη τοῦ Ιουστινιανοῦ ἔφιππος, κρατοῦσα τῇ μὲν ἀριστερᾷ χειρὶ μῆλον σφαιροειδὲς ὡς τῆς γῆς ἀπάσης αὐτοῦ κυριεύοντος, τὴν δεξιὰν δὲ ἀνατεταμένην ἔχουσα καὶ οἰονεὶ Πέρσαις διακελευομένην «στήτε καὶ τῆς Ρωμαίων γῆς μὴ ἐπιβῆτε».

42. Βλ. *Leonis Grammatici chronographia*, ἔκδ. I. Bekker, Βόννη 1842, σ. 129.3-8: «Ἐστήσε δὲ καὶ τὸν κίονα τὸν ἐπιλεγόμενον Αὐγούστεα, ἐπιθεὶς ἐπάνωθεν ἔφιππον τὴν αὐτοῦ στήλην, κρατοῦσαν τῇ μὲν ἀριστερᾷ χειρὶ μῆλον σφαιροειδὲς ὡς τῆς γῆς ἀπάσης αὐτοῦ κυριεύσαντος, τὴν δὲ δεξιὰν δὲ ἀνατεταμένην ἔχουσαν, καὶ οἰονεὶ Πέρσαις ἐμφαίνουσαν καὶ διακελευομένην «στήτε, καὶ τῆς Ρωμαίων γῆς μὴ ἐπιβῆτε».

δεικνύουν ότι ο Παχυμέρης βασίζει την ἐκφραση του Αυγουστεώνος στην προσωπική παρατήρηση. Το πρώτο σημείο είναι η περιγραφή του κίονα επάνω στον οποίο είχε στηθεί τό αγάλμα του ἔφιππου Ιουστινιανού. Αφού ο Παχυμέρης περιγράφει τη βάση του κίονα, που ονομάζει σε αντίθεση με τον Προκόπιο, στύλο, συνεχίζει δίνοντας τόσο πληροφορίες για την παλαιότερη μορφή του όσο και για τη μορφή που είχε στον 13ο αι.:⁴³ ἐντεῦθεν δ στύλος ἐπωκοδόμηται, πάλαι μὲν ὡς ἀκούομεν, κεκαλυμμένος ποικίλῳ τεμεσίῳ χαλκῷ,⁴⁴ εἰ δὲ πιστευτέον τῷ λέγοντι, οὐ πολλῷ καὶ ἀργύρου δέοντι, νῦν δὲ γυμνὸς τὸ παράπαν φαινόμενος, ὡς ἀριθμεῖσθαι καὶ τοὺς λίθους αὐτοῦ, ὁπόσοι, καὶ ὅτι πυρομάχαι εἰδέναι, καὶ ὅπως ἀρμόζονται, ἔχων καὶ ζώνας τῆς αὐτῆς λευκῆς λίθου κατὰ τὸν κάλαμον.⁴⁵ Ο Προκόπιος αναφέρεται στη χρήση του χαλκού και την ποιότητά του με τρόπο που δεν μας επιτρέπει να συμπεράνουμε αν ο Παχυμέρης εννοεί αυτόν με τη φράση εἰ πιστευτέον τῷ λέγοντι: ὁ δὲ χαλκὸς οὗτος τὸ μὲν χρῶμα ἔστι χρυσοῦ ἀκιβδήλου πραότερος, τὴν δὲ ἀξίαν οὐ παρὰ πολὺ ἀποδέων ἰσοστάσιος ἀργύρῳ εἶναι.⁴⁶

Το δεύτερο σημείο είναι η περιγραφή της περικεφαλαίας του Ιουστινιανού. Ο Προκόπιος περιγράφει την περικεφαλαία με μία μόνο φράση, αφού έχει περιγράψει ήδη την αμφίεση του αυτοκράτορα, και ακολουθώντας το σχήμα της περιγραφής που είχε χρησιμοποιήσει μέχρι τώρα, δηλαδή την περιγραφή από κάτω προς τα επάνω: εἴτα ἡρωϊκῶς τεθωράκισται καὶ κράνος αὐτῷ τὴν κεφαλὴν σκέπει δόξαν ὡς κατασείοιτο παρεχόμενον, αἴγλη τέ τις ἐνθένδε αὐτοῦ ἀπαστράπτει.⁴⁷

Ο Παχυμέρης, αντίθετα, εγκαταλείπει αυτό το σχήμα και αρχίζει την περιγραφή του ἔφιππου αυτοκράτορα από το κεφάλι: ἐπικάθηται γάρ τῷ ἵππῳ θαρρῶν, ἵπποτης νεανικός, ὅλος μετάρσιος καὶ ἐοικών μακρὰν βλέποντι. ἀνὴρ οὐ τριχώσει φύλος πρὸς τὰ ὑπῆρχν· τὰς δ' ἀπὸ κεφαλῆς τρίχας ἀπεθρισμένος μὲν τὰς ἐξ μέτωπον· τὰ δ' ὅπισθεν οὐδὲ μέχρι αὐχένος, ὅσον καὶ αὐτὸν ὄρᾶσθαι κουρᾶς χαίροντα· οἶον δὲ καὶ τὸ ἐπὶ κεφαλῆς

43. Σε στοιχείο του αγάλματος που υπήρχε παλαιότερα και δεν διατηρείται στην εποχή του αναφέρεται ο Παχυμέρης και κατά την περιγραφή του αλόγου (βλ. Παχυμέρης 581.5-7): εἰ δὲ καὶ χαλινὸν ἔφερεν ἐπὶ τοῦ στόματος, ὡς ἔχειν εἰκάζειν τὸ πάλαι τὸν ὀρθῶς σκοπούμενον.

44. Ο τεμέσιος χαλκός που, σύμφωνα με τον TLG, αναφέρεται μόνο στα σχόλια της Οδύσσειας (βλ. A. Ludwich, *Scholia in Homeri Odysseae α 1-309 auctiora et emendatoria*, Königsberg 1888-1890 (ανατ. Hildesheim 1966), 184.4: Τεμέσιος χαλκὸς ὁ λευκός), είναι λευκός.

45. Βλ. Παχυμέρης, 579.27-580.5. Η επικάλυψη του κίονος με χαλκό αφαιρέθηκε, σύμφωνα με την πληροφορία του Νικηφόρου Γρηγορά (βλ. σ. 349 και σημ. 47) από τους Λατίνους.

46. Βλ. Προκόπιος, 1.2, 4 (σ. 17.24-27).

47. Προκόπιος, 1.2, 9 (σ. 18.11-13).

κράνος, ώς μηδὲν ἐπικαλύπτειν καὶ τὸν φοροῦντα κοσμεῖν· οὐδὲ γὰρ κατὰ πλάτος ἐπίκειται, οὐδέ γε κατὰ κύκλον ἀποτετόρνευται· ἀλλ' ὅσον μὲν ἐγγίζει τῇ κεφαλῇ στέφανος εἶναι δοκεῖ, κροτάφους περιγράφων ἐξ ἵσου καὶ μέτωπον· τὸ δ' ἐντεῦθεν καὶ ἄνω ἡρέμα κατὰ μῆκος ἐκτέταται, καὶ εἰς πολὺ φθάνον πτερὰ τῇ κεφαλῇ χρυσανγῇ γίνεται. Οι λεπτομέρειες της περιγραφής του Παχυμέρη ἔχουν πολλές ομοιότητες με τη μικρογραφία του ἐφιππου Ιουστινιανού που σώζεται στον κώδικα αρ. 35, φ. 144v της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης της Βουδαπέστης και χρονολογείται στον 15ο αι.⁴⁸

Στο τέλος της περιγραφής ο Παχυμέρης διαβεβαιώνει τον αναγνώστη του ότι η περικεφαλαία του Ιουστινιανού διατηρείται μέχρι την εποχή του και προσθέτει ένα περιστατικό που συνέβη, όπως αφήνει να εννοηθεί, στην εποχή του, χωρίς ούμως να το προσδιορίζει με ακρίβεια χρονικά: καὶ τὸ χρῆμα καὶ εἰς ἐμὲ ἦν ἀκέραιον, ἀνέμου δέ ποτε πνεύσαντος ἐξαισίου ὥιπτοῦνται δύο πτερά, καὶ τότε μέγιστα πολλῷ τοῖς ὁρῶσιν ἐφαίνετο, ἢ καθόσον ὁρῶνται κοσμοῦντα τὴν κεφαλήν· ἀ δὴ καὶ ἐς δεῦρο παρὰ τῷ τῆς ἐκκλησίας ταμείῳ ἀποτεθησάυρισται.⁴⁹

Μια παρόμοια πτώση, που δεν αποδίδεται όμως στο φύσημα του αέρα, συνέβη το 840, σύμφωνα με τις περιγραφές των χρονογράφων της εποχής: Ἐπ' αὐτοῦ ἐπεσεν ἡ χρυσὴ τοῦφα Ιουστινιανοῦ τοῦ λεγομένου Αὐγουστέως. ἀμηχανούντων δὲ πάντων, καὶ πῶς ἀνέλθοιεν διαλογιζομένων, εὑρέθη τις σκαλωτὴς τεχνίτης, καὶ ἀνελθὼν ἐν τοῖς κεραμίοις τῆς μεγάλης ἐκκλησίας βέλος ἀφῆκε μετὰ σχοινίου εἰς τὸν ἵπποτην Ιουστινιανοῦ τὸν ἐκ χαλκοῦ συνιστάμενον, καὶ τοῦ βέλους παγέντος ἐκεῖσε αὐτὸς διὰ τοῦ σχοινίου διαδραμών θάμβος μὲν τοῖς ὁρῶσι παρέσχετο καὶ τὴν τοῦφαν προσήρμοσε καὶ τὴν τοῦ βασιλέως ἐπεσπάσατο εὔνοιαν καὶ τῇ τέχνῃ καὶ τῇ φύσει μέγα προσέθηκεν ὄνομα.⁵⁰

Στον ισχυρό ἀνεμο οφείλεται και η πτώση του σταυρού που συνέβη το 1316/1317 και μνημονεύει στο ιστορικό του έργο ο Νικηφόρος Γρηγοράς.⁵¹ Στην εκτενή περιγραφή του συμβάντος, της αποκαταστάσεως του κίονα και της στερεώσεως του ανδριάντα ο Γρηγοράς προσθέτει σημαντικές πληροφορίες για τις διαστάσεις του ανδριάντα, του οποίο τοποθε-

48. Βλ. σχετικά Müller-Wiener, ὁ.π., σ. 249 εικ. 282.

49. Βλ. Παχυμέρης, 582.7-12.

50. Βλ. Συνεχ. Γεωργ. Μοναχού, ἔκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus, Ioannes Camenita, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Βόνη 1838, σ. 808.15-809.1· βλ. ακόμη Συμεών Λογοθέτης, ἔκδ. I. Bekker, *Leonis Grammatici chronographia*, Βόνη 1842, σ. 227.3-10 και Müller-Wiener, ὁ.π., σ. 248.

51. Βλ. Nicēphori Gregorae, *Byzantina Historia*, ἔκδ. L. Schopen, τ. I, Βόνη 1829, VII 12 (σ. 275.17-18): ἀπαρχτίου βιαίου πνεύσαντος συνέβη πεσεῖν τὸν ἐπὶ τῆς χειρὸς τοῦ ἀνδριάντος χαλκοῦ σταυρόν.

τεί και αυτός ἐν τοῖς προαυλίοις τοῦ μεγίστου νεώ τῆς τοῦ θεοῦ Σοφίας.⁵²

Συμπερασματικά, ο Παχυμέρης φαίνεται ότι ακόμη και αν γνωρίζει την περιγραφή του Προκοπίου την εξελίσσει και την εμπλουτίζει με ιδιαίτερες λεπτομέρειες, έτσι ώστε η ἔκφρασή του λειτουργεί ως αυτόνομο λογοτεχνικό δημιούργημα με σαφή δομή και φανερή την τελική επεξεργασία.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

M. AYTERINOY

52. Bλ. *Nicephori Gregorae*, 6.π., VII 12 (σ. 275.13-277.16).

